

Бондаренко Неллі,
*провідний науковий співробітник,
Інститут педагогіки НАПН України,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
м. Київ*

ІДЕЇ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ ЯК ПІДЛОЖЖЯ НАЦІОНАЛЬНО-ПАТРІОТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

Автор актуалізує проблему національно-патріотичного виховання в умовах російсько-української війни. З'ясовано причини послаблення уваги до національно-патріотичного виховання. Акцентовано національну ідентичність як основний ресурс протидії кремлю, що ґрунтується на українській мові, історії і культурній спадщині. Актуалізовано ідеї українських інтелектуалів минулого і сучасного з метою усамодостатнення, збагачення й оновлення системи національно-патріотичного виховання; визначено його зміст і завдання. Надано рекомендації педагогам-предметникам з основних галузей знань.

Ключові слова: *державність; українськість; культурно-інтелектуальна спадщина; національно-патріотичне виховання; освіта і наука.*

«Для українців найголовніший меридіан світу – це той, що проходить крізь Україну», – писав іще про наших предків Юрій Липа, визначний український письменник-публіцист, лікар УПА, убитий більшовиками [10, с. 231]. Цей успадкований нами золотий меридіан сьогодні проходить крізь серце кожного нині сущого українця, який є співтворцем **історії модерного українства**. Наші Воїни Світла «зараз не просто боронять кордони Європейського Союзу, вони захищають демократію для всього людства», – переконана Президент Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн.

«Моя хата з краю – першим ворога стрічаю», – саме так правдиво

звучить зумисно сфальшована автентична українська народна мудрість. «Без патетики, але саме від України залежить остаточний кордон Європи – і також росії, а відтак залежать і вибухові політичні, військові, економічні баланси загалом у світовому масштабі», – пророчо передбачила сьогоднішня донька Ліни Костенко не менш геніальна Оксана Пахльовська [12, с. 99].

Ще в 2014 році експрем'єр Литви Андріс Кубілюс сказав пророчі слова: «Україна є першою мішенню кремля. У кремлі почали розуміти: вони програють, коли побачили, що на Майдані програли геополітичну битву за Україну. Ми всі розуміємо, наскільки вам важко. Але я налаштований оптимістично, адже українські військові ростуть на очах. Українська нація, вся нація, росте на очах і стає найсильнішою європейською нацією» [9].

Увесь цивілізований світ на чолі зі Сполученими Штатами Америки та її Президентом Джоозефом Байденом і глобальне українство, очолюване міжконтинентальним лідером Володимиром Зеленським, потужно повстали проти намірів путіна здійснити етноцид, «деукраїнізацію» України, змусити українців зректися своєї унікальної історії, культури, мови через масові репресії, знищення українців як нації й української державності, що сягає вглиб тисячоліть. «Саме на полі бою в Україні вирішується, за якими правилами житиме світ», – стверджує Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України. Нація, що є «Брамою Європи» [14], не може бути «імпровізованою» нацією, яка несподівано постає перед лицем Європи [12, с. 107]. У Ярослава Грицака таке бачення Європи: «Моя ідеальна Європа є Європою цінностей, які не є мертвим звуком. Я бачив таку Європу, коли був на Євромайдані» [Там само, с. 155]. «*Європейські стандарти і український патріотизм – головні підвалини нашої державності*», – резюмує український політолог Віталій Портников [Там само, с. 162].

Пророчим застереженням стали історіософські дослідження академіка Василя Ткаченка, де автор, з одного боку, відстежує процес фашизації тогочасної росії, розкриває україноненависницьку природу російської агресії,

а з іншого, – утверджує національну ідентичність як основний ресурс протидії кремлю, що ґрунтується на українській національній спадщині з часів Київської Русі.

Ще задовго до повномасштабного вторгнення росії в Україну й не баченого досі героїзму Українського народу, монолітного й жертвовного в любові до Батьківщини, Мирослав Маринович висловив переконання, що настав час Україні продукувати нові сенси й формулювати нове цивілізаційне слово. Нині настав момент істини. Моральний авторитет нації так визначив основні завдання держави: а) зберегти незалежність; б) подолати «завороженість» на москву; в) не зректися принципу «позитивної суми» (не уподібнитися агресорові в ненависті й *зловтішанні* [курсив наш – *Б. Н.*] навіть попри справедливий гнів і обурення); г) довіритися цінностям Майдану і «вгору піднести серця» [12, с. 30–35].

«Головні ідеї, генеральні ідеї в першу чергу потрібні до організації української духовності. Для скристалізування тих ідей треба глибоко відчутти свою батьківщину як цілість» [10, с. 27]. На превеликий жаль, жодна історична подія так не ріднила й не об'єднувала українців довкола України, як російсько-українська війна, що поставила під загрозу саме існування нації. Повномасштабною агресією проти миролюбної держави росія кинула виклик усій системі міжнародних відносин і людству загалом. У відповідь на путінське виправдання агресії – *«Россия заканчивается там, где заканчивается русский язык»* – українські політики, моральні авторитети й державні мужі в галузі освіти мають дати гідну відповідь. Брак єдиної системної державної політики, збайдужіле ставлення приспаної Будапештським меморандумом України до національно-патріотичного виховання у 1990–2000-х роках обернулися втратою тисяч людських життів, окупацією Криму, частини Донецької та Луганської областей.

Попри докорінно іншу ситуацію в 2022 році у зіставленні з 2014 – набагато сильнішу армію, відродження парамілітарної системи

територіальної оборони, увагу і підтримку світової спільноти, активні зусилля держави – агресивна природа й загарбницькі наміри кремля у невизначеному прийдешньому зобов'язують Україну провадити єдину державну політику, відновити й употужнити усистемнений потенціал національно-патріотичного виховання як дієвий запобіжник від повторення історичних помилок. По стількох роках війни питання патріотизму й готовності захищати материзну переросли в проблему національної і глобальної безпеки.

Національно-патріотичне виховання є наріжною тримальною конструкцією усієї системи виховання. Його теоретичні основи закладено такими науковцями як В. Андрущенко, І. Бех, Н. Бондаренко, Г. Ващенко, Б. Грінченко, М. Грушевський, М. Драгоманов, Ю. Липа, І. Огієнко, О. Пометун, О. Савченко, В. Сухомлинський, В. Ткаченко, І. Франко, Т. Шевченко, К. Ушинський та інші [1; 3–6; 13]. Національно-патріотичне виховання передбачає самоусвідомлення й самоідентифікацію українців; становлення пропозитивного світосприймання; світогляду, що ґрунтується на високих ідеалах служіння українському народові, формування патріота з глибоким розумінням громадянського обов'язку, готовності стати на захист материзни, здійснити героїчний подвиг задля збереження людського життя й процвітання Української держави; розвиток потреби у знанні правдивої історії України, бойових традицій, героїчних сторінок українського народу, його Збройних Сил в історичному минулому і в реальному часі; прагнення опанувати спеціальні військові та військово-технічні знання й готовність служити у Збройних Силах України; мотивацію щодо фізичного самовдосконалення. Завдання національно-патріотичного виховання – формування в учнівства поваги до Конституції і законів України; патріотизму, любові до українського народу, його історії, культурних та історичних надбань; плекання громадянських почуттів і самоусвідомлення себе українцями; формування відповідальності й соціальної активності;

здатності аналізувати внутрішньо- і зовнішньополітичне становище України, адекватно оцінювати події у державі і в світі, визначати власні роль і місце в них; стимулювати прагнення опанувати військові знання, досягати відповідного рівня фізичної підготовки; становлення здатності самовдосконалюватися і самонавчатися упродовж життя; упрестиження військової служби, стимулювання військової профорієнтації юні; розвиток мотивації служити у Збройних силах України та в інших збройних формуваннях, щоб захищати Українську державу від посягань зовні.

Національно-патріотичне виховання здійснюється насамперед через засвоєння основ наук, що закладають фундамент якісних глибоких стійких знань, формують світогляд, національну самосвідомість здобувачів освіти, а також через опанування предмета «Захист Вітчизни», роль і зміст якого вивщує, урізноманітнює, розширює і збагачує сама жорстока воєнна дійсність. Зміст цілеспрямованого національно-патріотичного виховання визначається Конституцією і законами України, Концепцією Української нової школи, військовою присягою і військовими статутами. Особливу роль у національно-патріотичному вихованні і морально-політичній підготовці майбутніх громадян-захисників відіграють предмети суспільно-гуманітарного спрямування. З огляду на те що «кожна нація – це неповторність у розумінні конкретної духовної інфраструктури», усі природовідповідні виховні засоби слід черпати у самопізнанні й відкриванні власних ресурсів», – вважає Валентин Мороз – український історик, політв'язень, дисидент [10, с. 8]. Сковородинівське вічно українське кредо – пізнавати себе і шукати у власних глибинах, погляд ізсередини свого національного «Я», оцінку ресурсів і можливостей своєї духовності й будування всього згідно з ними і Юрій Липа вважав єдиним шляхом позбавлення від провінційності. «Із самої глибини раси повстав потужний гімн козацької України (XVII ст.) «Та нема лучче, та нема краще, як у нас, на Україні...». Найкращу формулу знаходить автор у Миколи Гоголя:

«Україна – це «все, що тільки є на світі». «Все, що тільки є на світі» має в собі раса для одиниці, всі можливості для вияву одиниці. Це *«три прикмети характеру:* відрух оборони свого рідного, погляд на світ з нутра раси і сприймання предківщини – це немов зовнішній вияв українського характеру. Це – його своєрідні межі, його своєрідна ослона для самозбереження в історії, в небезпечній і жорстокій грі пригод народів і рас» [10, с. 168–169]. Расою Юрій Липа називає «цілість населення, що його духовні прикмети, укриті й явні (як звичаї, мова), а також антропобіологічні риси становлять виразну цілість упродовж часу (історії)» [Там само, с. 103].

Формуючи в учнів поняття патріотизму на уроках предметів суспільно-гуманітарного спрямування, доцільно звернутися до золотої спадщини українських інтелектуалів: *Патріотизм для українця* не є декоруванням рідного краю й бомбастичним повторенням абстрактних гасел. «Про Україну і про свій патріотизм пересічний українець взагалі не любить говорити. Хто пригадує людей, що йшли на <...> смерть за свій край, ствердить, що вони робили це без зайвих слів і без декламацій». Характер прив'язання до краю був глибоко родинний. Це – дім, «своя хата» – ідеал українського патріотизму, де є «своя правда». Поняття краю як Родини, як Хати, як Дому – це осердя всього, найлюдянішого, усіх ідеалів людини, праджерело усіх найкращих почувань, і всі можливості розвою. «Дім – це те місце, де найбільше людина є людиною. Це осередок людства для українця» [Там само, с. 164–165]. Як формулу найглибшого українського патріотизму Юрій Липа пропонує слова духовного гімну Івана Котляревського: *«Де згода в сімействі, де мир і тишина, щасливі там люди, блаженна сторона!»*

Витоки сучасного волонтерства, як і патріотизму, представники інтелектуальної еліти також вбачали в генетичній природі українців. «Витривалість і завзяття української громади при обороні своїх інтересів стали прислів'ям» [10, с. 156]. Характерне для української збірноти солідарне підпомагання одне одному знайшло сучасне втілення у волонтерстві, в

меценатстві, у благодійності, в допомозі цивільних ЗСУ та в інших формах гуртування перед смертельною загрозою. Опановуючи предмети суспільно-гуманітарного спрямування, маємо остаточно відкинути антиукраїнську версію історіографії Київської Русі, сконструйовану Петром I і Катериною II для потреб імперії. «Проблема тут майже лінгвістична, – наголошує Мирослав Маринович, – виявляється, **досить не розрізняти поняття «руський» і «російський», щоб узаконити найбільшу крадіжку тисячоліття»** [12, с. 26]. Це тим більше не буде проблемою, якщо окрадений не цікавиться власною історією. Тут варто нагадати рядки Тараса Шевченка з поеми «Сон» про Петра I та Катерину II: *«Це той первий, що розпинав Нашу Україну, А вторая доконала Вдову сиротину. Кати! кати! людодіди! Наїлись обоє, Накралися; а що взяли На той світ з собою? Тяжко-тяжко мені стало, Так, мов я читаю Історію України...»* Це про ту царицю, що 1764 р. ліквідувала гетьманство як політичну інституцію, а наступного року видала маніфест про ліквідацію Запорозької Січі і якій – парадоксально, але факт! – досі, як троянський кінь, стоїть – *пам'ятник!* в Одесі.

На уроках предметів суспільно-гуманітарного спрямування і Захисту Вітчизни учням цікаво буде дізнатися про факти з історії українського війська. Досліджуючи українську військовість, Юрій Липа відзначає «здатність українців до дуже швидкого формування військових добровольчих частин, зокрема творення війська в 1912–1918 рр. в Україні» [10, с. 156]. Письменник підкреслює вплив поняття роду, родини на українську військовість, де немає «ані деспотизму, ані рабської підневільности». Неможливо уявити «українця, прив'язаного до якогось вождя, начальника, без відчуття у тому вождеві джерела родинної зичливості». Якщо отаман є ще й господарем душ, – це батько. Батько – це той, що дає підвладному відчуття члена роду. Російські й чужинецькі кореспонденти на фронті в 1914–1916 роках дивувалися, чому в частинах, українських за своїм складом, навіть молоді прапорщики не раз «батькували»

над бородатими «хлопцями»-вояками. Батько – це титул вождя, що виріс з української раси. У козацьких думках непослух батьків українці вважали за найбільший злочин («Дума про Олексія Поповича»). Врешті ідеал роду, родини вплинув і на тип українського вояки. Так звана воякичність українців (козацький народ і досі в очах сусідів є символом народу воякиків) не має в собі ідеалів ані германської (військово-чернечий орден), ані уральської (орда) воякичности.

«Поняття батька в українській військовості приносить сумління й моральні підстави порядкування в цілій військовій родині. Батько – носій моралі нації. Збірна історична традиція опертя – це край, як Мати, Ненька. Це – «Матка наша» – гетьмана Мазепи аж до «Україна – Мати» 1917 року [і до звичного нам «Слава Україні!» «Героям Слава!» – *Б. Н.*]. Почуття роду, отже, є й у війську, і вдома, в динамізмі, і в традиційності. Українець не може вийти зі своєї Родини, хіба що викорінений або запроданий. Родина стає прообразом української групи» [10, с. 150–151].

Подібно до того, як «багато прикмет самих українців стали виразнішими у цій [тодішній – *Б. Н.*] боротьбі», так само і російсько-українська війна відкрила дивовижну Українську націю як Націю Героїв і вияскравила для самих українців і всього світу збірний образ Національного Героя – Воїна Світла. «По масових жорстокостях московинів стає виразним, що *не забувай без суду* було завжди в українській підсвідомості» [Там само, с. 21]. Тому надважливим громадянським компонентом суспільно-гуманітарної освіти й національно-патріотичного виховання має стати героїзм наших сучасників, воїнів, готових віддати безцінне – своє життя – за Україну і її народ, «щоб кожен із нас міг прокинутися» не від виття сирен повітряної тривоги й вибухів смертоносних бомб, «а від співу пташок». Це слова вдови молодого пілота Дмитра Чумаченка, який міг катапультиватися, але не зробив цього, врятувавши сотні людських життів. Відновленню історичної правди сприятимуть підготовлені самими ж учнями розповіді-презентації про

українця із Сумщини Олексія Береста, який підіймав переможний прапор 1945 над рейхстагом разом із росіянином Єгоровим і грузином Кантарією, але якого викреслили із нагородного списку і стерли з історії; про українського дисидента-політв'язня Олексу Гірника, який спалив себе біля могили Тараса Шевченка у Каневі на знак протесту проти зросійщення України; про Валерія Марченка, правозахисника, журналіста й перекладача, якого за протидію зросійщенню України прирекли на смерть, і багатьох інших Героїв, знищених або упосліджених режимом через їх українське походження і протидію україноненависницькій ідеології.

На уроках української мови формується розуміння її визначальної ролі в самоідентифікації українців як нації і у знищенні якої ворог убачає демонтаж самої нації, позбавлення її права на існування. Українська мова – стрижнева ознака українськості, золоте її осердя. Тому уроки української мови мають бути уроками громадянськості, патріотизму, ціннісного світоглядного становлення. Неабияка увага має бути приділена новій функції української мови як майбутньої мови Європейського Союзу. Доцільно організувати роботу з неологізмами – категорією слів, яку в мирний час пов'язують переважно із позитивними тенденціями. Однак у сьогоденні вони віддзеркалюють явища і події, які переживає Україна у стані нав'язаної їй війни: *заукраїнити (Ukrained), ефект Чорнобаївки, чорнобаїти, рашизм, орки, затридні, наволонтерити, затрофеїти* тощо.

Уроки літератури удоцільнюють фокусування уваги учнів на ціннісному потенціалі творів, які розкривають чесноти українців. Шевченкове «Сім'я вечерея коло хати...», цю художню квінтесенцію родинних цінностей української збірноти, Юрій Липа вважає протимосковським рушійним важелем, «бо з москви пливе безвласницький безтрадиційний урало-фінський дух ненависти до української родини», і називає це походом «ворожого світогляду проти тисячолітнього світогляду» [10, с. 21]. Належну увагу слід приділити творчості цвіту української нації, репресованого й знищеного

сталінським і совєцьким режимами. Окремого розгляду потребує проблема перегляду калькованої назви (*зарубежная*) і змісту курсу зарубіжної літератури щодо доцільності в ньому творів російських письменників як сегмента освіти, яку здобував зокрема й путін і яку навряд чи доцільно імплементувати в здорове тіло української освіти [11]. Це саме стосується і російської з новонабутих статусом мови агресора, яка, за жорстко прописаними винятками, має поступитися місцем англійській як офіційній мові Євроспільноти й життєво необхідній мові спілкування українців із нашими справжніми друзями – Великою Британією і Сполученими Штатами Америки, зі світом.

STEM-освіта уможливує ознайомлення учнів із впливом Четвертої промислової революції на розвиток військової техніки, розв'язування завдань військового характеру. На заняттях із фізичної підготовки розвивається така необхідна і в мирний час витривалість, координація і точність рухів, бадьорість, висока працездатність.

Гідне місце у програмах з усіх предметів мають посісти Звернення Президента України і Верховного Головнокомандувача ЗСУ Володимира Зеленського до народу України й світової спільноти. Употужнюючи традицію, започатковану найпопулярнішим і найшанованішим президентом США Франкліном Рузвельтом, Звернення Зеленського оприявнюють сукупний інтелект українців, генетично запрограмований нашими предками, і змушують битися в унісон людські серця у всіх куточках планети. Ідеться про опанування вірцевого мистецтва спілкування визнаного міжконтинентального лідера не лише зі своєю країною, а й про об'єднання всього світу навколо України в час смертельної загрози.

Збагатити, розширити й осучаснити когнітивну й виховну карту змісту всіх шкільних предметів найновішою інформацією з усіх галузей знань дасть можливість використання постійно оновлюваних медіатекстів найрізноманітнішої проблематики [2]. Науковці вважають, що доцільно

включати до змісту відповідних предметів комплекси завдань, розв'язання яких передбачає осмислення, переоцінку засвоєних цінностей, узалежнених від вітагенності (індивідуального розвитку свідомості; індивідуального та соціального досвіду), особливостей перебігу процесів психоемоційної сфери особистості, аксіологічних ситуацій та аксіологічної безпеки [7; 8].

Оксана Пахльовська наголошує, що неймовірно сконцентрований досвід, який України здобула за блискавично короткий відтинок історичного часу, має стати визначальним у контексті трансформування конфігурації Європи, її ареальної структури. Україна, що абсорбувала надзвичайно складний і розмаїтий досвід культурно-політичних моделей, могла б стати [й таки стане! – *Б. Н.*] лабораторією нових проектів прийдешнього Європи [12, с. 122].

Висновуючи, зазначимо, що нав'язана Україні війна оприявнила намір держави-сусіда позбавити українську націю права на існування й актуалізувала проблему національно-патріотичного виховання.

Українська система виховання має глибокі національні традиції, розвивається і збагачується зокрема й за рахунок власних інтелектуальних ресурсів. Розвиток теорії і практики національно-патріотичного виховання стимулює звернення до інтелектуальної спадщини діячів минулого, які досліджували українськість у всіх багатогранних її аспектах і проявах і чий фундаментальні праці дають українцям розуміння й самоусвідомлення своєї самоцінності й самодостатності, місця і ролі в світі. Російсько-українська війна поставила Україну перед жорстокими викликами, відповідь на які мають дати патріотичні науковці, долучившись до розроблення ґрунтовних теоретичних засад національно-патріотичного виховання, рекомендацій учителям-предметникам та увідповідненої поточному моменту Концепції.

Література

1. Бондаренко Н. В. Виховання громадянськості старшокласників на уроках української мови. *Дивослово*. 2019. № 3 (744). С. 2–6. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717262>.
2. Бондаренко Н. В. Медіатекст як ресурс осучаснення й збагачення змісту підручника української мови. *Проблеми сучасного підручника*. 2021. № 27. С. 15–26. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/729474>.
3. Бондаренко Н. В. Непроминуще значення доробку Василя Сухомлинського для розбудови Нової української школи. *Нова педагогічна думка*. 2019. № 3 (99). С. 6–9. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/7176852>.
4. Бондаренко Н. В. Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. *Формування громадянської культури в новій українській школі: традиційні та інноваційні практики : II Всеукр. наук.-практ. конф. з онлайн трансляцією* (м. Суми, 6–7 черв. 2019 р.). Суми, 2019. С. 14–21. URL: <https://sites.google.com/view/professional-education-kaf/діяльність-кафедри/ii-всеукраїнська-науково-практична-конференція>.
5. Бондаренко Н. В. Цінності об'єднаної Європи та їх формування в Українській новій школі. «*Science progress in European countries: new concepts and modern solutions*»: *papers of the 8th International Scientific Conference* (July 12, 2019, Stuttgart, Germany). Stuttgart, 2019. С. 62–74. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/716727>.
6. Ващенко Г. *Виховний ідеал («Записки виховника»)*. Брюссель; Торонто; Нью-Йорк; Лондон; Мюнхен: Вид-во Центральної Управи Спілки Української Молоді, 1976. 209 с.
7. Косянчук С. Аксіологічний підхід до формування змісту профільного навчання як нагальна потреба і важлива складова стратегії освіти. *Дидактика: теорія і практика*. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 67–71. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/10850>.
8. Косянчук С. В. Аксіологічний підхід до становлення моральної

особистості старшокласників. *Україна, українська мова – світ XXI століття у діалозі культурно-мовних, морально-громадянських цінностей особистості та педагогічних систем*. Київ: Педагогічна думка, 2019. С. 193–200. URL: <http://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/717961>.

9. Кубілюс А. Дослівно. *Сільські вісті*. № 67 (19114). 2014. 20 черв. С. 1. URL: <http://www.silskivisti.kiev.ua/19114/index.php?n=22799>

10. Липа Ю. *Призначення України*. 2-ге незмін. вид. Львів: Просвіта, 1992. 272 с.

11. Найденко Ю. «Без Пушкіна не було б путіна». *Віра Агеєва – про імперськість російської літератури та Толстого і не тільки в українських школах*. URL: <https://nv.ua/ukr/art/velich-rosiyskoji-literaturi-ce-mif-profesorka-vira-ageyeva-novini-ukrajini-50248918.html>

12. *Нова Європа: есеї українських інтелектуалів*. Упоряд. Катерина Зарембо. Львів: Видавництво Старого Лева, 2018. 176 с.

13. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори в 5-ти т.* Київ: Рад. шк., 1977. Т. 3. С. 283–582.

14. Plokhly S. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Book, 2015.